

Horváth Judit

AZ ETIMOLÓGIAI KUTATÁSOK NÉHÁNY ÚJ SZEMPONTJA

Az etimológiai kutatás évszázadok óta a nyelvtudomány legnépszerűbb ága. Népszerűségéből semmit sem veszített annak ellenére, hogy az utóbbi évek újabb nyelvtudományi irányzatainak egyik törekvése a nyelvtörténet klasszikus studiumainak -- így az etimológiának is -- a háttérbe szorítása. Nem ritka az a vélemény, mely szerint az etimologizálás a nyelvtudomány elavult területe, hiszen a kor fontosabb feladatokat ad a kutatóknak. Mások nem itélik el az etimológiával való foglalkozást, csupán az etimológiai irodalom tulságos mennyiségi növekedésére utalnak.

A szófejtés tudományát pártoló és ellenző vélemények és a hatalmasra duzzadt etimológiai irodalom több szempontból is elgondolkoztató lehet.

Egyrészt fölvetődik az a kérdés: kellően rendszerezett-e a meglévő etimológiai anyag, másrészt: fölzárkózhatnak-e, fölzárkózhatnak-e az etimológiai vizsgálódások elméleti és módszertani megoldásai az újabb nyelvtudományi irányzatok kidolgozott módszertanához, harmadrészt: lehet-e az etimológiának önálló és rendszeresen kidolgozott módszertana? Kaphat-e ösztönzést a nyelvészet újfajta, egzakttságra törekvő módszereitől?

Mindezek olyan kérdések, melyekre egyértelmű választ nem tudunk adni.

Talán igaz lenne, hogy az etimológiai kutatások válságban vannak?

Egyértelmű igennel semmiképpen nem felelhetünk, csupán azt állíthatjuk, hogy a mai etimológiára jellemző az elméleti és módszertani útkeresés. Ezt bizonyítja az egymással vitatkozó elméleti tanulmányoknak, és az ilyen tárgyú konferenciáknak a sokasága is. A legutolsó negyszabású tudományos esemény éppen Magyarországon történt. 1974-ben az MTA Nyelvtudományi Intézete nemzetközi konferenciát rendezett "Az etimológia elmélete és módszertana" címmel.

Dolgozatomban az etimológiai vizsgálódás egy sajátos, újszerű és sokat vitatott módszerét kívánom bemutatni. Szeretném hangsúlyozni e három jelző fontosságát. E módszer az etimológiai problémamegoldást nem a hagyományos irányban viszi előre, azonban sajátos korlátai és -- talán használhatjuk ezt a szót -- bizonyos szempontú mesterkéltsége ellenére is figyelemreméltó kezdeményezés, az etimológiai problémák újszerű megközelítésére ösztönöz.

1958-ban jelent meg Alan S. C. Ross birminghami egyetemi tanár könyve: *E t y m o l o g y , w i t h E s p e c i a l R e f e r e n c e t o E n g l i s h* címmel. Ebben Ross az etimológiai megoldásokat matematikai

egyenleteknek látszó képletekkel írja le.

A könyvre sokan reagáltak, többen elismerően szóltak róla: például V. N. Toporov moszkvai, Eric Hamp chicagói és Rudnyckij winnipegi nyelvész a módszer továbbfejlesztésén fáradozva. Mások egyértelműen elítélték. Aulis Joki: A z e t i m o l ó g i a k u t a t á s m a i h e l y z e t e /MNY 1970. 4--12./ című tanulmányában így ír Ross törekvéseiről:

"... a képletek tervezgetése a matematika és a technika túlbecsüléséből, a humán szakemberek tudatos vagy tudat alatti, de alaptalan kisebbségi érzéséből ered, amely korunk jellemző tünete." Joki ugyanakkor -- talán kissé egyoldalúan azt is hozzáteszi:

"A képleteknek semmi jelentőséget nem lehet tulajdonítani az etimológia módszereinek fejlődésében". /MNY 66, 1970. 9. 1./

Ross könyvét igen világosan építi föl, szerkesztésmódjára az jellemző, hogy az összehasonlító-történeti nyelvtudomány szélesebb horizontú alapproblémái felől jut el az etimológiai kutatások szűkebb területére.

A történeti-összehasonlító nyelvészet következtetéseit két axiómából vezeti le.

Az első így hangzik:

Két nyelv akkor és csak akkor rokon egymással, ha egykor a két nyelv egy és ugyanazon nyelv volt.

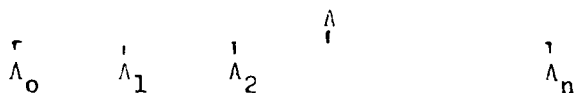
A másik axióma a következő:

A szabályos nyelvi egyezést, amely két rokon nyelv részrendszerére vonatkozik, pontosan abban az értelemben kell fölfognunk, mint az első axióma érvényességét magára a két nyelvre.

A bizonyítást nagy részletességgel próbálja elvégezni; a hagyományos nyelvtudomány eredményeiből kiválogatva azt, ami a második axióma igazolásához szükséges. A nyelvrokonságot a hangváltozások felől közelíti meg, és itt szorosan kapcsolódik az indoeurópai összehasonlító nyelvészet F. Bopptól és J. Grimtől elindított törekvéseihez. A hangváltozások tárgyalásával jut el az etimológia rangjának bizonyításához; a hangváltozások jelentik az összekötő kapcsot a nyelvrokonság és az etimológiai vizsgálatok között. Ebben az értelemben Ross a korábbi összefoglaló jellegű nyelvtörténeti munkákhoz kapcsolódik, de az etimológiai megoldásokhoz újszerű módon közelít.

Célja az etimológiai megoldások típusainak egzakt leírása.

Kiinduló feladatunk a következő: egy ma létező Λ_0 nyelv x_0 szavának etimológiájával foglalkozunk. Az Λ_0 nyelv viszonyulását az $\Lambda_1, \Lambda_2, \dots, \Lambda_n$ leánynyelvekhez, illetve az Λ ősnyelvhez igen egyszerűen, grafikusan is ábrázolhatjuk:

Ezek után Ross két vizsgálandó esetet különböztet meg.

Az első: ha A_0 nyelv x_0 szava jövevényszó,
pontosabban egy harmadik, B nyelv y
szavának az átvétele. /B azonos vagy nem
az A_n sorozat egy tagjával./

Ebben az esetben az x_0 szó szükséges és elégséges
etimológiáját a következő képlettel fogalmazhatjuk meg:

$$A_0 x_0 [z_0] \leftarrow B_y [\beta]$$

ahol z_0 az $A_0 x_0$ jelentése,

β pedig B_y jelentése.

Példa: ang. coach; a magyar kocsi átvétele.

A második eset etimológiájának vizsgálatánál kiin-
duló feladatunk a következő:

Tételezzük fel, hogy A_0 nyelv x_0 szava nem jövevényszó,
hanem az illető nyelv ősi örökségéből származik. Ekkor a
szó szükséges és elégséges etimológiája az alábbi öt típus
egyikébe sorolható kell hogy legyen:

$$1. A_0 x_0 [z_0] \leftarrow A_x \left(A_{i_1} x_{i_1} [z_{i_1}] A_{i_2} x_{i_2} [z_{i_2}] \dots A_{i_m} x_{i_m} [z_{i_m}] \right)$$

A képletben $\leftarrow$ a leszarmazás jele, az x pedig az A ősnyelv
azon szava, amelyből $A_0 x_0$ származott, $A_{i_1}, A_{i_2}, \dots, A_{i_m}$ pedig
 $n+1$ tagu A nyelvcsalád m tagjának képviselője.

Az $x_{i_1}, x_{i_2}, \dots, x_{i_m}$ az A_x szó leszarmazottjai ezekben
a nyelvekben, a $z_{i_1}, z_{i_2}, \dots, z_{i_m}$ pedig e szavak jelentései.

Ross példája erre a 'wolf' szó etimológiája, de számos
magyar nyelvtörténeti etimológiát idézhetünk. Tulajdonképpen

idetartoznak a "biztos" etimológiával rendelkező, ősi örökségből eredeztethető szavak, amelyeknél az alapnyelvi rekonstruálás is megnyugtatóan elvégezhető.

A második képlet így írható le:

$$A_0 X_0 [z_0] = A_{i_1} X_{i_1} [z_{i_1}] A_{i_2} X_{i_2} [z_{i_2}] \dots A_{i_m} X_{i_m} [z_{i_m}]$$

Az egyenlőséggel a szabályos rokon nyelvi egyezés jele. Ebben az esetben az alapnyelvi alak rekonstruálása nem történt megnyugtatóan. Ez a fajta formula főleg azokban a nyelvcsaládokban használatos, ahol az alapnyelvi alak rekonstruálása igen bizonytalan, de a rokon nyelvek szavai közti egyezés bizonyos. Jó példa a finnugor nyelvcsalád, ahol az alapnyelv mássalhangzórendszere ismert, de az uráli vokalizmus kérdése még nincs megfelelően kidolgozva.

Ross példaként a finnugor eredetű h á r o m szó etimológiáját hozza föl rokon nyelvi megfelelőivel együtt.

3. formula

$$A_0 X_0 [z_0] : A\bar{x} (> A_{i_1} \bar{X}_{i_1} [z_{i_1}] A_{i_2} X_{i_2} [z_{i_2}] \dots A_{i_m} \bar{X}_{i_m} [\bar{z}_{i_m}])$$

ahol az $A\bar{x}$ rokon $A_0 X_0$ -lál, és $X_{i_m} [z_{i_m}]$ az Ax tipikus folytatója az A_m nyelvekben.

A kettőspont a szavak rokoni viszonyának a jele.

Az effajta etimológiai képlet meglehetősen ritka. Ebben az esetben is elmondhatjuk, hogy az alapnyelvi alak rekonstruálása igen bizonytalan, de a szó bizonyosan rokon sok, az alapnyelvből leszármazott nyelv szavával.

4. formula

$$A_0 X_0 [Z_0] : A_{i_1} X_{i_1} [Z_{i_1}] A_{i_2} X_{i_2} [Z_{i_2}] \dots A_{i_m} X_{i_m} [Z_{i_m}]$$

A második képlethez hasonlóan ez a formula sem használatos az indoeurópai nyelvek kutatásában. Egy finnugor példát említ Ross; a magyar egy szó etimológiáját.

A magyar nyelv történeti etimológiai szótára az egy szót vitatott eredetűnek minősíti. Igaz, hogy a szó rokon nyelvi megfelelői biztonsággal kimutathatóak, de bizonyos foku jelentésbeni különbség létezik közöttük, ami hangtani nehézséggel is párosul. Így az alapnyelvi rekonstruálást megnyugtatóan nem tudjuk elvégezni.

5. formula

$$A_0 X_0 [Z_0] < A_{i_1} X_{i_1} [Z_{i_1}] A_{i_2} X_{i_2} [Z_{i_2}] \dots A_{i_m} X_{i_m} [Z_{i_m}] :$$

$$: A_{k_1} X_{k_1} [Z_{k_1}] A_{k_2} X_{k_2} [Z_{k_2}] \dots A_{k_\mu} X_{k_\mu} [Z_{k_\mu}]$$

ahol $A_{k_1}, A_{k_2} \dots A_{k_\mu}$ az A nyelvcsalád μ számú képviselője, és a k sorozat vagy egybeesik, vagy nem esik egybe a μ sorozattal.

Ilyen esetben két alapnyelvi alak rekonstruálása végezhető el, mégpedig úgy, hogy a meglévő rokon nyelvi adatokból kétféle út vezethet vissza az alapnyelvi rekonstrukcióhoz.

Az effajta etimológiák előfordulása egyelőre ritka, mert ez az alapnyelvi rekonstruálásnak a kidolgozatlanabb

területei közé tartozik.

Ilyen esetekre hívja föl a figyelmet Sz. Bakró-Nagy Marianne, aki három különböző típust mutat be.

A ma azonosnak tűnő alapjelentések között az alapszavakban voltak bizonyos különbségek, és ezek hármastagóságot mutatnak a kutatás mai állása szerint.

Az első csoportba tartoznak azok a szavak, amelyek jelentése azonos vagy hasonló, hangalakjuk szerint azonban egymástól eltérő szavak.

Példa:	* Kum3	* pilwe /pilwe/
	'felhő'	'felhő'
	/m. homály/	/m. felhő/

A második csoportot a palatális-veláris szembeállást mutató szavak képezik; itt a szóhasadás alapszavak jelenségével találkozunk.

Példa:	* c' ʒ ka	* c'ij̥ kã /c'ij̥kã/
	'domb, halom'	'domb, halom'
	/m. ?-ság/	/m. ?-ság/

A harmadik csoportra jellemző, hogy a kikövetkeztethető szópárok között a jelentéstani egyezés mellett a szó első szótagja hangtanilag tökéletesen megegyezik egymással, a különbség a második szótag szóbeljeji mássalhangzójában mutatható ki.

Példa:	* ol3	* ol3, ʒol3 - (3)
	áll/kapocs/-csont/	áll/kapocs/-csont/
	/m. ?áll/	/m. ?áll/

E harmadik csoport hangtestet szimbolikusan így ábrázolhatjuk:

$$1. \quad V C V \leftarrow \rightarrow V C^1 V$$

$$2. \quad C V C V \leftarrow \rightarrow C V C^1 V,$$

ahol a C^1 a mássalhangzó variánst jelöli.

Végül föl kell tennünk a kérdést, Alan Ross módszerre mennyiben segíti az etimológiai megoldásokat?

A válasz talán az lehet, hogy nem egy-egy konkrét etimológia eldöntéséhez fölhasználható új módszert nyújt, hanem a meglévő etimológiák típusainak egzakt elkülönítését teszi lehetővé. Ezzel a kategorizálással azonban végeredményben elősegítheti konkrét etimológiák megoldását is annyiban, hogy fölhívja a figyelmet az etimológiai csoportoknál még elvégzendő további feladatokra, és ezt elsősorban szemléletes és áttekinthető minősítésével éri el.

Ez kétségtelen előrehaladás azokhoz a minősítésekhez képest, amelyeket etimológiai szótárainkban "valószínű", "bizonytalan", "vitatott", stb. minősítéseként találunk meg.